

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ DÖNEMİ ŞİİRLERİNDE YÖNETİCİ VASIFLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Nülüfer ÇELİK*

Öz

Türk yazı dilinde ilk kaynak olarak kabul edilen Orhun Abideleri ve tabikben Kutadgu Bilig gibi diğer önemli eserlerde yöneticilerde olması gereken vasıflar belirtilmiştir. Türk devlet geleneği ve yaşam kültüründe bulunan kahramanlık, cesaret, merhamet, cömertlik, dindar ve ilim sahibi olma gibi vasıfların yanı sıra adeta kutsal bir zemine oturtulan adalet ve adaletli olma gibi kavramlar dönem şairlerinin mesnevî ve kasidelerinde yer almıştır. Çağatay Türkçesi döneminde Nevâyî, Lütî, Sekkâkî, Hüseyin-i Baykara, Şiban Han, Babür, Gedâî gibi birçok şair ve yazar, eserlerinde yaşadıkları dönemi tüm yönleriyle anlatmaya çalışmışlardır. Türk devlet ve siyâset geleneğinde yöneticiliğin kutsal bir görev olduğu ve yönetenlerde bulunması gereken vasıflar bu dönemde yazılmış eserler vasıtasıyla da ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yönetici Vasıfları, Adalet.

An Evaluation On Qualifications For The Administrators In Poetry Of Chagatai Turkish Period

Abstract

Orkhon Monuments which were accepted as the first source in Turkish written language and later in Kutadgu Bilig were stated as necessary qualifications for the administrators. In addition to the heroism, courage, compassion, generosity, religious and scientific in the Turkish state tradition and life culture concepts in almost a sacred ground such as justice and fairness situated in the poets' mesnevî and encomium. Many poets and writers such as Nevayî, Lütî, Sekkâkî, Hüseyin Baykara, Şiban Han, Babür and Gedâî, they tried to explain all aspects of the period in their Works In The Turkish state and politics tradition, management is a sacred duty The features that should be found in the administrators were revealed through the works written in this period.

Keywords: Chagatai Turkish, Executive Qualifications, Justice.

* Korkut Ata Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Giriş

Şiir, duygu ve düşünceleri etkili bir şekilde anlatma sanatıdır. Şair, duygularını etkili bir şekilde anlatırken aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun değerlerini de dile getirir. Türk devlet yapısında halkın hükümdarlardan beklentilerini içeren hemen her dönemde kaleme alınmış eserler bulunmaktadır. Yönetici de olması gereken vasıflar da bu çerçeveye içerisinde şiirde yer alır. İçinde bulunulan şartlara göre bu beklentiler farklılık arz etse bile ortak bir noktada benzeşirler. Dönemlerin bu özelliği bir çalışmada “Doğuda ve orada Türklerin kurduğu devletler de dâhil, İslâm devletlerinde eski devirlerden beri, hükümdarlara ve idârecilere yardımcı olmak amacıyla devlet idâresi üzerine birtakım eserlerin yazıldığı mâlumdur”¹ şeklinde ifade edilmiştir. Bir diğer çalışmada ise “Devlet idâresinde ve yöneticilerde istenen özelliklerin yer aldığı bu eserlerdeki kavramlar bir yandan geleneğin diğer yandan çağın kendi ihtiyaçlarına ve çağın zihniyetine göre şekil bulmaktadır.”² olarak belirtilmiştir.

Yönetim ve yönetenlerin vasıflarının nasıl olması gerektiği hususunda yazılmış ilk yazılı belge olan Orhun Âbideleri’nde Türk kültür hayatına, yönetici ve halk ilişkisine dair bilgiler de yer alır. “Demir Kapı’ya kadar kondurmuş. İki arasında pek teşkilâtsiz Gök Türk’ü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabii, cesûr imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefât etmiş (Doğu yüzü).”³

Yine, Siyasetnâme olarak da bilinen Kutadgu Bilig’de yönetici konumunda olan bey için akıllı, bilgili, cömert, temiz ve dürüst, âdil, soylu, içkiden uzak, doğru sözlü vs. olmak gibi özellikler sıralanır.⁴ Eserde bahsedilen bu özellikler her toplumda kabul gören evrensel ahlâkî ilkelerdir. Aynı eserde “hükümdarla halkın karşılıklı hak ve vazifeleri bu kitapta ayrı ayrı açıklanmış ve bütün bunlar: adâlet, devlet, akıl ve kanâat olan dört temel üzerine kurulmuştur.”⁵ ifadesi yer almaktadır. Halil İnalçık tarafından “Hükümdarların sahip olması gereken kişisel vasıflar, bütün nasihat-nâmelerde en önemli konu”⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nin veziri Nizâmü’l-Mülk tarafından yazılan “Siyâsetnâme” adlı eserde hükümdarda olması gereken özellikler şöyle sıralanmıştır. “Hayâ, hüsnü’l hulk ve hilm ve af ve tevâzu ve sehâvet ve sıdk ve sabr ve şükr ve rahmet ve ilm ve akl ve ‘adl.”⁷

Bu çalışmada, Doğu Türklüğünün konuşma ve yazı dili olan Çağatay Türkçesinin konuşulduğu bölgelerde, dönemin şairleri tarafından yazılmış,

¹ Mustafa Öz, *Kanun-i Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Geleneği Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s. 18.

² Özgür Kıyçak, “Çözülüş Asrı Şiirinin Kahramanları Olarak Yönetenlerde Liyakat ve Adâlet Duygusu”, *Turkish Studies*, Ankara 2014, p. 893-915.

³ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 33.

⁴ Zafer Önler, “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset İlişkisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 179-186.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 13.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005b, s. 18.

⁷ İnalçık, a.g.e., s. 19.

ağırlıklı olarak mesnevî ve kasîdelerde yer alan yönetici ve yönetici de bulunması gereken vasıflar gözden geçirilmiştir.

A- Yönetici Vasıfları

1- Adâlet ve Âdil Olma

Adâlet, geçmişten günümüze önemsenen kültürel bir öge olarak karşımıza çıkar ve önemli bir devlet yöneticisi vasfı olarak görülür. Adâleti sağlama hususunda hükümdarlardan beklenti en yüksek düzeyde tutulmuştur. Bu özellik İnalıcık tarafından “*Hükümdâr, Tanrı’dan başka kimseye karşı sorumlu olmayan tek otorite olarak haksızlığı giderebilecek en yüksek otoritedir.*”⁸ şeklinde ifade edilmiştir.

Çağatay dönemi şiirlerinde hükümdar “zıll-ı ilâh”, “zıll-ullâh”, “zıll-ı yezdân” şeklinde “Allah’ın gölgesi, temsilcisi” olarak yer almıştır:

Bu ma’nîdin irkin ki ‘âlemde şâh

Ki dirler anı halk zıll-ı ilâh (*Sedd-i İskenderi*, 1369) (*Halkın Allah’ın gölgesi olarak nitelendirdiği kişi dünyadaki padişahtr.*)

Andın soñ şâh hizmetin kıl

Ol zıll-ullâh hizmetin kıl (*Leyli vü Mecnûn*, 3491) (*Tanrı’ya itaatten sonra şaha hizmet et. O Allah’ın yeryüzündeki temsilcisine hizmet et.*)

Zıll-ı yezdân baysungur ol şehî kim uş bu kün

Hâmi-i İslâm ü dindür nâşır-ı şer’ ü kitâb (*Lutfi Dîvânı*, 60) (*Mirza Baysungur Han Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olarak onun dininin koruyucusu, kitap ve şeriatının uygulayıcısıdır.*)

Aynı zamanda bir yönetici olan Şiban Han, kendilerine itaatin Allah’a itaat olduğu inancını şöyle ifade eder:

Boldı her sultân maña cândın itâ’at kılguçı

Ol sebeddin kim maña iş ta’at-i Dâdâr irür (*Şiban Han Dîvânı*, 34a-1) (*Ona itaat Allah’a itaat olduğundan, yönetimi altında bulundurduğu her sultan iste-yerek ona itaat etti.*)

Şiban Han, gerçek padişahın Allah, kendilerinin ise bir köle olduğunun farkındadır:

Ay Şibânî bendelik tavrın iligdin birmegil

Kim cihânın pâdişâhı Hazret-i Cebbâr irür (*Şiban Han Dîvânı*, 34a-3) (*Ey Şibânî, köle olduğunu hiç unutma. Çünkü gerçek padişah Allah’tır.*)

Çağatay Türkçesi ve Türklüğünün önemli şahsiyetlerinden biri olan Nevâ-yî; Mahbûbu’l-Kulûb adlı eserinde âdil ve akıllı hakanı, Hak’tan halka rahmet, ülkelere emniyet sebebi, fakirlerin rahat, zalimler ve zorbarların perişan olduğu, kuzunun, kurt korkusundan emin, açların yiyeceğinin bağış sofrasından, çıplakların giyeceğinin lütuf ve bağış hazinesinden olduğunu, onun ülke bağ-larını imar etmek için yağmurlarla dolu bulut, halkın gözünü aydınlatmak için cihanı aydınlatan güneş, güzel adma bilginlerin kitaplar tertip ettiği ve iyi

⁸ İnalıcık, *a.g.e.*, s. 49.

sıfatına şâirlerin kasîde yazmakla meşgul, halk rızasından Hak rızasına talip ve adâleti uygularken sorgu gününün korkusunun gönlünde hakim olduğu⁹ vb. uygulamaları toplumda hakim kılan kişi olarak tanımlamıştır.

Haksızlıkların karşısında olan Babur, zorbalık ve yağmacılık gibi kötü fiilleri işleyenleri ölümle cezalandırırdı. Masum halkın zorla mallarını ve ekinlerini yağmalayan çapulcuları, önce öldürtür sonra da ibret olsun diye teşhir ettirirdi. Bir yerlinin yağ testisini zorbalıkla elinden alan askerini, ibret olsun diye herkesin gözü önünde ölünceye kadar dövdürmüştür.¹⁰

Adâletli padişah sayesinde doğru kişilerin sayısı artar ve fitnenin değeri azalır:

‘Adl mizânı tüzüldi, râstlar taptı revâc

Fitne bâzârı bozuldu, rahtığa tüşti kesâd (Sekkâkî, 164) (*Adâlet terazisi kuruldu, doğru kişiler revaç buldu (arttı); fitne pazarı bozuldu ve (fitnenin) değeri azaldı.*)

Nevâyî; Hakan adâletli ise halkın alışkanlığı da adâlet üzere olur, eğer hakan zulmü âdet edinmişse halk da zulüm yapma düşüncesinde olacaktır. Bilgeler hakanla ilgili olarak; “*Hakan, coşkun bir deniz, halkı ise denizler çevresindeki nehirler gibidir.*” der. “*Deniz suyunun durumu ve özelliği ne ise, nehirler de aynı durum ve özelliktedir, o acı ise, bu da acıdır, o tatlı ise, bu da tatlı, o bulanıksa, bu da bulanık, o temizse, bu da temizdir.*”¹¹ demiştir.

Sekkâkî; padişahın -hangi yolda olursa- halkının da onun yolunda olacağını ifade eder:

Pâdişâhâ mülk ü millet barısı sendin kavî

Çün yedu’llâhğa tevekkül birle kıldın i’tiyâd (Sekkâkî, 165) (*Ey padişah, ülke ve millet hep senden dolayı kuvvetli (sağlam) durumdadırlar, çünkü sen tevekkül ile Allah’a bağlandın.*)

Âdil padişahlar sayesinde mezhep ve milletin temiz ve düzgün olduğu, dinin kuvvetlendiği ve bid’at ehlinin hak yolunda yürümeye başladığı, fesat ehlinin yok olduğu belirtilmektedir:

Mezheb ü millet özi devride boldı pâk u râst

Dîn kavî boldı vü boldı bid’at ehliğa reşâd (Sekkâkî, 162) (*Kendisinin devrinde mezhep ve millet (dîn) temiz ve düzgün oldu; din kuvvetlendi ve bid’at ehli Hak yoluna yürümeye başladı (Hakk’a yöneldi).*)

Adâletin uygulayıcısı olarak görülen padişah eşkiyalık yapmanı cezalandıran, iyilik yapmanı ise lütfuna erdiren olarak ifade edilir:

Kişi kim kahrına uçar, şekâvet birle ol bardı

Veli lütfunı tapkanğa sa’âdetdin nişân kildi (Sekkâkî, 97) (*Eşkiyalık yaptığı için kahrına uğrayan kimse ölür, lütfuna kavuşan kimse de saadete ermiş olur.*)

⁹ Ali Şir Nevâyî, (Hazırlayan: Vahit Türk), *Mahbûbu’l Kulüb (Gönüllerin Sevgilisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 27-28.

¹⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Baburnâme (Babur’un Hâtıratı) I, II, III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, s. 196.

¹¹ Türk, a.g.e., s. 37.

Âdil padişah zamanında hayvanlar arasında da aynı adâlet anlayışının iş-
lediğini Sekkâkî aşağıdaki beyitte çok güzel bir şekilde ifade etmiştir:

Keyikniñ oğlağı kalsa yazıda, ‘adlıñdın

İginge kötrüp anasınge yitkürür ırğam (Sekkâkî, 213) (*Geyiğin yavrusu
yazıda kalsa, adâletinden dolayı arslan onu omuzuna alıp anasına götürür.*)

Aynı durumu Nevâyî, *Sedd-i İskenderî* isimli eserinde şöyle ifade eder:

‘Adâlet kolin tuttı andan andağ biyik

Ki taptı amân arsalândın kiyik (Sedd-i İskenderî, 1349) (*Yöneticiler adâlete
sarıldı. Böylece geyik aslandan zarar görmedi.*)

Şiirlerde, kurt ile kuzunun bir arada sorunsuz yaşaması adâletin halk ara-
sında işleyişinin göstergesi olarak anlatılır:

Ey ‘adl bişesiniñ şiri Arslan H`âce

Yörüttüñ anıñ üçün birge böri birle ğanem (Sekkâkî, 212) (*Ey adâlet orma-
nınun arslanı Hâce, bu sebeple sen kurt ile kuzuyu bir arada yaşattın.*)

Mu`nû`d-dîn Uluğ Big Hân şeh-i şeh-zâde devrinde

Keyik, arslan u koy, böri bu kün bir yirde, hoş otlar (Sekkâkî, 235) (*Mui-
nû`d-dîn Uluğ Bey şehzade devrinde geyik, arslan, koyun ve kurt bugün aynı
yerde güzelce otlarlar.*)

Adâlet; memleketi ma`mûr, halkı zengin, askeri düşmana karşı galip kılar.
Çünkü adâletin olmadığı yerde kargaşa, haksızlık, zulüm vardır:

Eger ‘adl yok âşikâr u nihân

Yakın bil ki zir ü zeberdur cihân (Sedd-i İskenderî, 1372) (*Eğer gizli ve aşi-
kar adâlet yoksa, yeryüzünün kargaşa içinde olacağına inan.*)

Adâlet anlayışı içinde ülkeyi yönettiğini Şiban Han şu beyitiyle açıklar:

‘Adl şuyındın cihân bâğımı gül-şen kılmışam

Her kişi kim gül-şenim mi köre almas h`âr irür (Şiban Han *Dîvânı*, 33b-
10) (*Adâletimle cihânı gül bahçesi yaptım (huzur getirdim), adâletim görülme-
se (dikkate alınmaz ise) gül bahçesi rezil olur.*)

Nevâyî, *Fevâyidü’l-Kiber* adlı eserinde yer alan bir şiirinde ise padişahlara
adâleti yerine getirmesiyle ilgili tavsiyelerde bulunur:

Mülk ü kişver ilige dâd iyle

‘Âdl ile ikkisin âbâd eyle (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Ülke ve topraklarında adâ-
letle hükmet, her ikisinde adâleti ebedî kıl.*)

Tiñri yâdı çü saña boldı hişâr

Dâd ile ‘adl ulus birle şi`ar (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Tanrı adı sana sığınak,
adâlet ve doğruluk halka yol gösterici oldu.*)

Bolmağıl hiç nefes gâflet ile

‘Âdl kıl yok irse bol ‘işret ile (Fevâyidü’l-Kiber, 660) (*Bir an bile boş işlere
dalıp gâflete düşme, adâleti hakim kıl.*)

Tiñri yâdını unutma bir dem

Özni ğayrıdan avutma bir dem (*Fevâyidü'l-Kiber*, 659) (*Tanrı adını bir an bile unutma, kendini bir an bile Allah'tan başkası ile avutma.*)

Bir nefes işten olma ğâfil

Ki cihân mülki irür bi-ğâşıl (*Fevâyidü'l-Kiber*, 660) (*Bir an bile işten (zikretmekten) geri durma, Dünya malı faydasızdır.*)

Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî* isimli eserinde, kıyamet günü adâletsiz padişahlardan sual sorulacağı yöneticilere hatırlatılır:

İrür 'adl kim kâdir-i zü'l-celâl

Kıyâmet küni eyler andın su'al (*Sedd-i İskenderî*, 1371) (*Allah adâletlidir, kıyamet günü hesap soracaktır.*)

2- Dindar Olma

Bu anlayış eski Türklerden itibaren görülmektedir. Turan, Türk hakanlarının dinlerine bağlı olduklarını ilâhî kaynağa dayandırır. "*Türk hakanları ve halkı çok dindar ve milliyetçi duygulara sahip olup Tanrı'nın Türk milletini koruduğuna ve hanları da bu maksatla başlarında tuttuğuna, tam bir samimiyetle inanıyorlardı.*"¹²

Sekkâki ve Şiban Han'a göre Sultan, ülkenin ve dinin koruyucusudur:

Memâlik nazmı dinniñ korıgıdır şerif zâtıñ

Nebî tig şer'î işinde zamiriñ hürde-dân kildi (*Sekkâki*, 100) (*Senin şerif zâtın ülkenin nizamı ve dinin koruyucusudur: Hz. Peygamber gibi şeriat işinde zamirin çok hassastır.*)

Her ne Tiñri emridür cân birle kılğumdur qabûl

Köñlüm andan kim rızâsı yokturur bizâr irür (*Şiban Han Divânı*, 33b-6) (*Tanrı ne buyurmuşsa kabulümdür, O'nun rızasının olmadığı herşeyden gönlüm uzaktır.*)

Sekkâki ise Sultan'dan, halkını (koyun) kurttan koruyan bir çoban olarak bahseder:

Ra'yyet koy irür, sulţân aña çûpân, yağı böri

Böri ölgey ü koy tıngay, çü Müsî tig şubân kildi (*Sekkâki*, 75) (*Halk koyun, sultan onlara çoban, düşman ise kurttur; kurdun ölmesiyle koyunlar rahata kavuşur. Çünkü Hz. Musa gibi bir çoban idareye gelmiştir.*)

Babur, dünya hayatının geçiciliği, her şeye rağmen affedici olmaları gerektiği inancını taşır:

Devletka yitip miñnet ilin unutma

Bu biş kün için özünü asru tutma

Barğannı kil imdi yâd kıлма iy dost

Barış kilişiniñ luğ itip öksütme (*Babür Divanı*, 245) (*Yönetici olduğunda makamın sorumluluğunu unutma, Bu beş günlük dünya için böbürlenme, bulunduğun makamın gücüne aldanıp merhametini elden bırakma, ihlanda bulunarak barışı daim kıl.*)

¹² Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 10.

Herkesin, iyi ve kötü yaptığının karşılığını bulacağı inancına sahiptir:

Her kim ki vefâ kılsa vefâ tapkısıdır
Her kim ki cefâ kılsa cefâ tapkısıdır
Yaşşı kişi körmegey yamanlık hergiz

Her kim ki yaman bolsa cezâ tapkısıdır (*Babür Divanı*, 249) (*Vefâ gösteren, vefâ bulur; cefâ çektiren, cefâ bulur; İyi kişi kötülük görmez; kötü olan kişi de karşılığını bulur.*)

Babur, bätül inançlara karşı tutumunu ise şöyle anlatır:

“Gazne yakınlarında salavat okuyunca sallandığı söylenen bir sandukayı görmeye gider ve herkesi hayrete düşüren bu hadisenin, gerçekte, türbe bakıcılarının bir hilesi olduğunu anlar. Halkın inancını kötüye kullananların cezalandırılmasını, kabrin üzerindeki iğreti çatının yıkılarak sağlam bir kümbet yapılmasını emreder.”¹³

3- İlim Sahibi Olma

İlim sahibi olmak bütün Türk tarihinde önemsenen ve devlet yöneticilerinde bulunması istenen başlıca vasıflardan biri olmuştur. Hükümdarların bu vasfı taşımasının önemi şu şekilde ortaya konmuştur: “Türk İlinde başarıya ulaşan Türk hükümdar, devlet adamı ve hatta Hâtuna “bilge” sıfatının verilmesi, bilgeliğin Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir.”¹⁴

Sekkâki, Uluğ Bey'den bilgin (dânâ) padişah olarak bahsetmiştir:

Felek yıllar kirek seyr itse vü kiltürse ilginge

Meniñ tig şâ'ir-i Türk ü seniñ tig şâh-ı dânanı (*Sekkâki*, 310). (*Felek, benim gibi bir Türk şâiri, seniñ gibi de bir bilgin padişah elde etmek için (görmek için) yıllarca dolaşmalıdır.*)

Hüseyin Baykara, Horasan ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüş, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şâirler, ressam ve tarihçilerin de arasında bulunduğu pek çok ilim adamını da himaye etmiş, Herat'ı bir kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir.¹⁵ Hükümdar Şiban Han ise şâir, İslamî ilimleri ve tasavvuf nazariyelerini bilen, İran edebiyatına vakıf olan, güzel sanatlardan anlayan, etrafında her türlü fikir ve sanat adamlarını barındıran bir şahsiyettir.¹⁶

4- Cömert Olma

Türk devlet anlayışında bu geleneğin temelleri oldukça eskidir. İnalçık, kibtelerden yola çıkarak cömertliğin bu yazıtlarda önemli bir değer olarak yer aldığını belirtir. “*Orhun Âbideleri'nde hükümdarın esas ödevi halkı, kara-budunu doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kağanların en büyük başarısı olarak daima bu gösterilir.*”¹⁷

¹³ Arat, a.g.e., s. 14.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1987, s. 84.

¹⁵ Talip Yıldırım, *Hüseyin Baykara Divanı*, Hat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 21.

¹⁶ Yakup Karasoy, *Şiban Han Divanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 25-28.

¹⁷ İnalçık, a.g.e., s. 22.

Sekkâkî, bir şiirinde padişahın cömertliğini zer-feşân (altın saçıcı) ibaresi ile dile getirmiştir:

Gedâlar râyegân tapkay zarûri mâl-ı Kârûn'ın

Yed-i Beyzâ bigin ilgin cihânga zer-feşân kildi (*Sekkâkî*, 93) (*Dilenciler senin devrinde Karun'un malı gibi bol ihsanı kolaylıkla bulur, çünkü yed-i Beyza gibi olan elin cihana altın saçıcı olarak geldi.*)

Zenginliği ve cömertliği ile bilinen Hatem'in bile dönemin cömertliği, cesareti ve adâletiyle tanınan büyük devlet adamı Arslan Hâce'nin cömertliği karşısında, cömertlik sahifesini kapattığını, bu asırda gerçek cömertlik kavramının ancak bu büyük devlet adamına yakıştığını kasidesinde vurgulamıştır:

Sahâsını iştirip kıldı tay varak Hâtem

Bu 'aşr içinde müselleme öziñge mülk-i saha (*Sekkâkî*, 337) (*Hatem, cömertliğini iştirince (cömertlik) sahifesini dürdü; bu asırda cömertlik ülkesi onundur.*)

Kılır sahasıdın anıñ, varaknı tay Hâtem

Bolur 'aşasıdın anıñ bihâr u kân muqhem (*Sekkâkî*, 204) (*Hatem onun (Arslan Hâce'nin) cömertliğinden dolayı varakı tay kılar (cömertlikten vazgeçer); onun ihsanından dolayı da denizler ve cevher ocakları gereksiz olur.*)

Hatta, Arslan Hâce'nin cömertliğinin denizlerden, bulutlardan daha fazla olduğu söyler:

Könliniñ kiñliğini körse, bolur deryâ hacil

İğiniñ deryâsıdın tırler hayâ içre şehâb (*Sekkâkî*, 383) (*Deniz onun gönlünün genişliğini görse, utanır; bulut da elinin deryasından (cömertliğinden) hayâ içinde terler.*)

Eyâ sahi, seniñ ilginidin öğrenür hâli

Şehâb u baır u me'ânî, rüsûm u cûd u kerem (*Sekkâkî*, 205) (*Ey cömert (Arslan Hâce), şimdi senin elinden bulut, deniz ve manalar, usul, cömertlik ve kerem öğrenir.*)

5- Şefkat ve Merhametli Olma

Şefkat ve merhamet dönem şiirlerinde padişahın bulunması gereken önemli bir özellik olarak yer almıştır. Padişahların bin kuşak atadan beri şefkatli olduğu vurgulanmış ve bu durum mihr-bân (şefkatli, güler yüzlü, iyi dost) kelimesiyle ifade edilmiştir:

Bu kündin şoıra köp ıngay ra'yyetleri ri'âyetdin

Ulus haqqıda miñ qurla atadın mihr-bân kildi (*Sekkâkî*, 76) (*Bu günden sonra halk riayetle huzur bulacak, çünkü ulus hakkında bin kuşak atadan şefkatli olan Uluğ Bey geldi.*)

Mülk ehliğa mihr-bânlıg eyle

Andağ remeğa şubânlıg eyle (*Leyli vü Mecnûn*, 3501) (*Ülke halkına merhametli ol, böyle ürkenlere (haksızlığa uğrayanlar) çobanlık eyle.*)

Şiban Han, merhametli olmasından dolayı halkın gönlünü kazandığını belirtmiştir:

Asru bî inşafırdın kayguluğ irdi bu il
Merhamet birle bu ilniñ könlini şâd eyledük (*Şiban Han Dîvânı*, 83a-3)
(İnsafsız, merhametsizlerden bu halk çok üzüntü çekti, merhametli davranarak halkın gönlünü kazandık.)

Onların gücünün büyüklüğü, halka mutluluk kaynağıdır:

Tâ ebed haşmetinden tapsun kâm

Mülk-i İslâmda ehl-i İslâm (*Fevâidü'l-Kiber*, 663) (*İslam ehli, İslam yur-
dunda senin büyüklüğünün gölgesinde ebediyen mutlu olsun.*)

Babur, Baburname isimli eserinde; Sultan Hüseyin Mirza'nın kendisine kötü davranan kişileri affettiği gibi kötülüklerini de yüzlerine vurmaktan o kimselere ihsanlarda bulunduğunu¹⁸ belirtmiştir.

6- Kahramanlık ve Cesaret

Ülkeler fethetmek ve fethettikleri yere adaleti götürmek kahramanlık ve cesaretin yansıması olarak kabul edilen yönetici vasfıdır. Yöneticiler, sadece ülkesinin sınırlarını genişletmek için savaşmazlar, din, dil, ırk ve mezhep ayrılıkları yüzünden birbirleriyle kıyasıya savaşan, kendi içlerinde bile karışıklığı önleyemeyen toplulukları bir bayrak altında toplayarak dirlik ve düzeni sağlamak; halka, insanca yaşama hakkını vermek için mücadele ederler. Bu durum Şiban Han Dîvânı'nda aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Hağ Ta'âlânîñ yolıda ol kadar kim birdi dest

Çapıban İslâm tiğini ilni irşâd eyledük (*Şiban Han Dîvânı*, 83a-4) (*Hak Te-
ala'nın yolunda (O'nun dinini daim kılmak için) destek verenlerle birlikte İslam
kılıcıyla saldırarak, başka insanları İslam'a kattık.*)

Bu Şibânî bu tavâyif biglerini kavlaban

Zulm ü cevrin köteriben ilge köp dâd eyledük (*Şiban Han Dîvânı*, 83b-1) (*Bu
kabile beylerini kovup, zulüm ve kötülüğü kaldırarak bu yere adâleti getirdik.*)

Uşbu bu yaz faşında 'azm-i Esterâbâd eyledük

'Adl u dâd ile bu ilni asru âbâd eyledük (*Şiban Han Dîvânı*, 83a-1) (*Bu yaz
Esterâbâd'ı ele geçirip, adâlet ve doğruluğu bu yerde ebedî kıldık.*)

Ay Şibânî tâli '-i ferhunde körgil kim yana

Feth ü nuşret birdi İzid saña ikbâl üstüne (*Şiban Han Dîvânı*, 153a-7) (*Ey Şi-
bânî, mübarek kısmetini gör ki yine Tanrı talih üstüne bir de fetih ve yardım verdi.*)

Nizen uçı halka alğan tig cihân aldıñ, belî

Uşbu lu'b u bu hüner içre irür-sin üstâd (*Sekkâki*, 168) (*Mızrağının ucu
halka şeklini aldığı gibi, cihanın dört bir tarafını (hüküm altına) aldın; bu tür
oyunda ve bu tür hünerde (ülkeler fethetmek hususunda) sen üstatsın.*)

Sin şecâ'at bişesinde güyiyâ bir şir-sin

Sındırur-sin gerdenin, her tülkü kim kılsa 'inâd (*Sekkâki*, 169) (*Sen kahra-
manlık ormanında sanki bir arslansın; bu bakımdan inat eden tilkinin (düşma-
nın) boynunu kırarsın.*)

¹⁸ Arat, a.g.e., s. 240.

Fethettikleri ülkeleri yol, su depoları, kanallar, bentler, bahçeler, çeşme, kervansaraylar, dinlenme yerleri vs. gibi yapılarla bayındır hale getirmeye çalışırlar.¹⁹ Padişahların bu özelliği Sekkâkî tarafından aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

Uşbu ceşn ü uşbu taş u uşbu eyvân u sarây

Körmedi devrinde Cemşid ü Feridun u Kûbâd (*Sekkâkî*, 160) (*Bu tür ziyafet, bu şekildeki tak, eyvan ve sarayı, Cemşid, Feridün ve Kubad dahi devirlerinde görmediler.*)

B- Dönem Şiirlerinde Yöneticilere Yapılan Benzetmeler

Dönemi her yönü ile ortaya koymaya çalışan şâirler, yöneticileri sadaka-tiyle Hz. Ebubekr, himmetiyle Hz. Ömer, hayâsiyla Hz. Osman, cömertliği ve cesaretiyle de Hz. Ali gibi din büyüklerine benzetmişlerdir. Bunun yanı sıra, Hz. Süleymân ve küfür ehli olduğu halde âdil bir hükümdar olan Nûşin-revân da dönem şiirlerinde sık sık adı geçen tarihî şahsiyetler arasında yer almıştır:

Şecâ'at içre 'Alî yañlık Arslan H^âce

Kılıcı çıksa kımindın, kılur 'adünü 'adem (*Sekkâkî*, 196) (*Arslan Hâce yiğitlikte Hz. Ali gibidir, kılıcı kınından çıkınca düşmanı yok eder.*)

Alar kim şer alardan münceledir

Ebû Bekr ü 'Ömer 'Osman 'Alî dür (*Babür Divânı*, 287) (*Onlar ki şer onlardan uzaktır, bu kişiler Ebû Bekr, 'Ömer, 'Osman ve 'Alî 'dir.*)

'Adl u dâdı kim bu kün Sulţan Uluğ Big yoritür

Körmedi Nûşin-revân 'ömride andağ 'adl u dâd (*Sekkâkî*, 161) (*Bugün Sultan Uluğ Bey'in sağladığı adalet ve himayeyi Nûşin-revân dahi ömründe görmedi.*)

Bayındı tahtının kıdrı, özin tâc kökke taşladı

'Âdâlet bâğı sebz oldu, çü Nûşin-i revân kildi (*Sekkâkî*, 73) (*Uluğ Bey'in tahta geçmesiyle) tahtının değeri arttı, tac ise sevinçten göğe kendisini attı, adalet bahçesi yeşirdi (Ülkeye adalet hakim oldu), Çünkü (adaletiyle ünlü Nûşin-revân) geldi.*)

Cihândın Ehrimen kitip musahhar bolğay ins ü cân

Kim uş tahtını yil kötrüp Süleymân-ı zaman geldi (*Sekkâkî*, 72) (*Cihanda Ehrimen (kötülük tanrısı) gidip beşer ve cin taifesi onun hükmüne girdi, çünkü tahtını yelin taşıdığı zamanın Süleymân'ı geldi.*)

Cüd-ı ihsân içre hâtem 'adl ile nûşirevân

Zabt-ı mülk içre feridün aşl ile efrâsiyâb (*Lutfi Divanı*, 61) (*Cömertliği ile Hatem, adaleti ile Nûşirevân, koruyuculuğu ile Feridün, yaradılışı ile Efrâsiyâb gibi*)

Sivünsün husrev-i 'âlî-güher Sulţan Uluğ Big kim

Şehen-şeh Şâhrûh Big tiğ şeh-i Husrev-nişân kildi (*Sekkâkî*, 82) (*Ey şahlar şahu, senin adın 'Ülkeler fetheden padişah' idi; şimdi dünyayı ele geçir, çünkü gökden sana lâkap olarak 'Dünya fatihi' geldi.*)

¹⁹ Arat, a.g.e., s. 407.

Anûş-i revân gerçi kâfir idi

Veli 'adl zâtıda zâhir idi (*Sedd-i İskenderî*, 1373) (*Anûş-i revân gerçi kâfir idi. Lâkin adâletiyle tanınırdı.*)

C- Yöneticilere Verilen Sıfatlar

Ülkeyi yöneten yöneticilere şâh, hakan, han, padişah, sultan, emir, bey, mirza gibi isimler yanında kasîdelerde onları övmek için şu tabirler de kullanılmıştır: zamanın güneşi (adâletiyle herkesi mutlu kılan), şehin-şeh (şahlar şahı), ülkeler fetheden padişah (şeh-i kişver-güşây), dünya fatihi (gîti-sitân), şeh-i şâhib-kırân (bahtli, talihli şah), Dârâ-yı cihân-penâh (Dârâ gibi kudretine cihanın sığındığı), sahip-kırân-ı kâm-yâb (dileğine kavuşan talihli padişah), şehen-şâhâ (padişahlar padişahı), şâh-ı kâm-yâb (başarı kazanan padişah), Hüsrev-i şâhib-kırân (Hüsrev gibi bahtlı). Nevâyî, *Mecâlisu'n Nefâyis* adlı eserinin sırf Hüseyin Baykara için yazdığı bölümünde ondan Sultan-ı Sahib Kırân (her zaman başarı kazanan sultan) olarak bahsetmiştir:²⁰

Köngüller boldı hoş rüşen, körüp kalmadı bir zerre

Karañguluğ kitip hâli, çü hürşid-i zamân kildi (*Sekkâki*, 77) (*Gönüller güzelce aydınlandı, şimdi görülecek bir zerre karanlık bile kalmadı, çünkü zamanın güneşi doğdu (Uluğ Bey tahta geçti).*)

Sivünsün hüsrev-i 'âli-güher Sultân Uluğ Big kim

Şehen-şeh Şâhrûh Big tiğ şeh-i Hüsrev-nişân kildi (*Sekkâki*, 78) (*Yüce soy-lu Sultan Uluğ Bey sevinsin, çünkü şahlar şahı Şahrüh Bey gibi Husrev nişanlı (Hüsrev'e benzer) bir padişah geldi.*)

Şehen-şâhâ seniñ atñ Şeh-i kişver-güşây irdi

Al imdi dünyânı, köktin laķab Gîti-sitân geldi (*Sekkâki*, 82) (*Ey şahlar şahı, seniñ adın 'Ülkeler fetheden padişah' idi; şimdi dünyayı ele geçir, çünkü gökten sana lâkap olarak 'Dünya fatihi' geldi.*)

Cihânda ķarnlar tiriğ bolup 'izzet bile turgıl

Ezel vaķtıda çün atñ Şeh-i şâhib-kırân geldi (*Sekkâki*, 101) (*Cihanda devir-ler boyu diri kalıp izzet ile yaşa, çünkü ezelde seniñ adın 'Kıran sahibi' padişah olarak belirlendi.*)

Şibân yalğan dimes kim Hâķ anı şâhib-kırân kıldı

Hasebde Tiñrige ķul-min nesebde Çingizidür-min (*Şiban Han Divânı*, 138a-1) (*Al-lah'ın talihli kıldığı Şiban Han yalan söylemez, asaletim Tandan, soyum Cengiz'dendir.*)

Ķul bolsañ alarğa şâh sên-sên

Dârâ-yı cihân-penâh sên sên (*Leyli vü Mecnûn*, 3497) (*Sen, onlara köle ol-san da, Şah'sın, cihanın (kudretine) sığındığı Dârâ'sın.*)

Böri kim anıñ hâvfıdın çüpân uyumas irdi hiç

Hâli şâhen-şeh 'adlıdın ķoylarğa ol çüpân irür (*Sekkâki*, 109) (*Çoban kurt korkusuyla hiç uyumaz; şimdi adaletiyle koyunlara (insanlara) kendisi (Halil Sultan) çobanlık etmektedir.*)

²⁰ Kemal Eraslan, *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 314.

Çün anıñ sarı durur mîrzâ vü bigim himmeti
‘Âkıbet ol bolğusı şâhib-ķırân-ı kâm-yâb (*Lutfi Divânu*, 87) (*Mirza ve Beyimin çabası onun içindir, sonunda o, dileğine kavuşan padişah olacaktır.*)

Şehen-şâhâ, felek kimdür seniñ tig şâh devrinde
Munuñ tig köp cefâ kılgay meniñ tig hasta cânığa (*Sekkâki*, 153) (*Ey padişah, seniñ devrinde benim gibi bir hastanın (zavallının) canına cefa eden felek kim oluyor.*)

Şükr kim hak fazlıdın boldı du‘âlar müstecâb
Kim muzaffer boldı düşmen üzre şâh-ı kâm-yâb (*Lutfi Divânu*, 58) (*Şükürler olsun ki Allah faziletinden dolayı duaları kabul etti, başarı kazanan padişah, düşman üzerinde muzaffer oldu.*)

Ey Husrev-i şâhib-ķırân, İrân seniñ, Tûran seniñ
Pâk al yöríben yir yüzün, yâr bahtıñ ol sulţân irür (*Sekkâki*, 112) (*Ey kıran sahibi (kutlu) padişah, İran da senindir, Turan da senindir; Yürüyerek yeryüzünü tamamen al, çünkü bahtın sana yardır.*)

Sonuç

Orhun Abideleri ve daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde bir kültür mirası olarak nesilden nesile aktarılan âdil, dindar, ilim sahibi, cömert, şefkatli ve merhametli, kahraman ve cesaretli olma gibi değerler Türk milletinin ortak temel değerleri hâline gelmiştir. Hükümdar, toplumun temsilcisi, devlet ve siyaset teşkilatlanmasının merkezi konumunda olduğu için yönetenler önemsenmiş ve bu yüzden dönem şairleri döneme ilişkin birçok konu yanında yöneticilerle ilgili beklentilerini ve tavsiyelerini şiirlerinde dile getirmiştir. Bu durum kendisi bizzat yönetici olanlar tarafından yazılmış dönem şiirlerinde de görülmektedir. Bu kapsamda geçmiş dönemlerde yaşamış tarihî şahsiyet ve din büyüklerine şiirlerinde yer vererek bir anlamda model önermişlerdir. Yöneticilerde bulunması gereken bu vasıfların Çağatay dönemi şiirlerinde de sıkça vurgulandığı ve bir bakıma geleneğin devam etmekte olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

ARAT, Reşit Rahmeti: *Baburnâme (Babur'un Hâtratu) I-II-III*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.

ERASLAN, Kemal: *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

_____ : *Mevlâna Sekkâki Divânu*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ERĞİN, Muharrem: *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.

İNALCIK, Halil: *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005b.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.

_____ : *Türk Bozkır Kültürü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1987.

- KARAAĞAÇ, Günay: *Lutfi Divânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- KARASOY, Yakup: *Şiban Han Divânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- KAYA, Önal: *Ali Şir Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- KIYÇAK, Özgür: “Çözülüş Asrı Şiirinin Kahramanları Olarak Yönetenlerde Liyâkat ve Adâlet Duygusu”, *Turkish Studies*, Ankara 2014.
- ÖNLER, Zafer: “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı ve Siyaset İlişkisi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ÖZ, Mustafa: *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞAVK, Ülkü Çelik: *Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- TÖREN, Hatice: *Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- TURAN, Osman: *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- TÜRK, Vahit: *Ali Şir Nevâyî, Mahbûbu'l-Kulûb (Gönüllerin Sevgilisi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.
- ÜNLÜ, Suat: *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya 2013.
- YILDIRIM, Talip: *Hüseyn Baykara Divânı*, Hat Yayınevi, İstanbul 2010.
- YÜCEL, Bilal: *Babür Divânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

